

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Мотрук Світлана Миколаївна

ІСТОРІЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ ЄВРОПИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС

для студентів спеціальності «Історія та археологія»
освітньої програми «Східноєвропейські історичні студії»

КИЇВ – 2018

УДК 94:27-72:271.2](4)

Мотрук С.М. Історія християнської церкви та християнізації Європи.

Навчально-методичний посібник для студентів, які навчаються за спеціальністю «Історія та археологія» (денна форма навчання). – Київ, 2018. – 60 с.

У посібнику на основі широкого кола джерел та літератури пропонується аналітичний огляд загальної історії християнства в його головних формах і виявах, у взаємодії з навколишнім світом і внутрішній логіці розвитку, в контексті особливостей і характерних рис конфесійно-культурних та державно-політичних систем. Розкриваються історичні умови, ключові періоди й чинники процесу становлення християнського релігійно-церковного комплексу та християнізації Європи.

Посібник призначений для студентів спеціальності «Історія та археологія» освітньої програми «Східноєвропейські історичні студії» спеціалізації «Історія Центральної та Східної Європи» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор

Мордвінцев В'ячеслав Михайлович

завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка

доктор історичних наук, професор

Палієнко Марина Геннадіївна

завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

(протокол № 13 від 21 червня 2018 р.)

ЗМІСТ

Передмова. Мета та завдання навчальної дисципліни.....	4
Організація оцінювання.....	7
Програма навчальної дисципліни.....	11
Структура навчальної дисципліни. Тематичний план лекцій та семінарських занять	21
Методика самостійної роботи з навчальної дисципліни.....	23
Завдання для самостійної роботи.....	25
Орієнтовна тематика письмових робіт (рефератів, есе).....	32
Плани семінарських занять.....	34
Питання на залік.....	36
Глосарій.....	38
Хронологія.....	46
Довідковий матеріал.....	53
Рекомендовані джерела та література.....	55

ПЕРЕДМОВА. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Історія релігії й християнства зокрема є однаковою мірою об'єктивним і суб'єктивним знанням. І виклад, і сприйняття такого знання багато в чому залежить від світоглядної і навіть конфесійної позиції дослідника. Запропонований навчально-методичний посібник є спробою аналітичного огляду загальної історії християнства в контексті особливостей й характерних рис тих конфесійно-культурних та державно-політичних систем, що існували у світі з давніх часів до сьогодні. Розгляд історії християнства, з'ясування його соціальних та ідейно-психологічних характеристик, догматичних, культових, організаційних відмінностей, загальних закономірностей та регіональної специфіки процесу поширення в Європі має на меті дати цілісне, систематизоване та неупереджене уявлення про один з найважливіших чинників духовного, культурного, суспільного розвитку усього людства. Історія християнства невіддільна від загальної історії того географічного, політичного та культурного ареалу, де поширювався і розвивався цей релігійний напрям, власне громадянської історії, історії політичних та державних моделей, історії культури. Вона постає як історія церкви – у взаємодії з суспільством та державою, хоча й не меншою мірою пов'язана з такими дисциплінами, як історія релігії, богослов'я, філософія, культурологія. Головними критеріями тут є врахування як етапів суспільної історії, так і ролі внутрішньоцерковної еволюції, цілісність бачення історії християнства, відсутність конфесійної упередженості. Важливою має стати підготовка студентів до свідомого та цілеспрямованого сприйняття додаткових, нових знань про різні аспекти християнського культурно-релігійного комплексу – філософсько-богословські засади, етику, соціальну доктрину, християнську культуру, історію церкви тощо. Особливо це стане в пригоді тим, хто присвятить себе історичним, культурологічним, релігієзнавчим дослідженням.

Мета дисципліни – формування системних знань з історії християнства як світової релігії та християнської церкви як суспільної інституції з урахуванням особливостей окремих етапів цивілізаційного розвитку, внутрішньоцерковного життя (еволюція догматики, культової сфери, зміна церковних форм) та навернення в християнську віру.

Завдання – виробити у студентів вміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал, оцінювати найважливіші події та явища; навчити студентів зіставляти історичні події з епохами, орієнтуватися в науковій періодизації історії християнізації; виробити вміння знаходити, критично аналізувати, систематизувати і узагальнювати потрібну інформацію з історії процесу християнізації в Європі; сформувати навички застосовувати набуті знання для прогнозування релігійної ситуації в сучасному світі, вивчення та викладання історичних дисциплін. Історія християнської церкви та християнізації Європи має значний світоглядний аспект, що передбачає вироблення в професійних істориків навичок самостійних оцінок і власних суджень щодо історико-соціологічних, етнокультурних та ідеологічних проблем. У курсі пропонується забезпечити три рівні знання: морфологічний (факт), семантичний (зміст факту), прагматичний (оцінка історіографічна і власна студента).

В результаті вивчення навчальної дисципліни студент-історик повинен

знати:

- історичні передумови виникнення та витоки християнства;
- особливості процесу претворення християнства в державну релігію, становлення церковної ієрархії та догматики;
- основні етапи, чинники, форми, методи, результати та наслідки поширення християнства в Європі;
- структуру та принципи функціонування християнського релігійно-церковного комплексу в добу Середньовіччя, моделей церковно-державних відносин;

- специфіку становища християнських церков та релігійно-конфесійну ситуацію в європейських країнах;
- догматичні, культові, організаційні відмінності головних напрямів християнства (православ'я, католицизму, протестантизму);

вміти:

- знаходити, критично аналізувати, систематизувати і узагальнювати потрібну інформацію щодо історії християнської церкви та християнізації Європи;
- працювати з документальними та наративними джерелами;
- вести самостійні дослідження в межах дисципліни;
- застосовувати на практиці знання, отримані в процесі навчання;
- надавати кваліфіковані консультації з проблемних питань, що вивчаються в межах курсу.

Навчальна дисципліна «Історія християнської церкви та християнізації Європи» є складовою циклу професійної підготовки фахівців першого (бакалаврського) освітнього рівня і безпосередньо пов'язана з дисциплінами «Давня історія народів Південно-Східної і Центральної Європи», «Давня історія народів Східної Європи», «Історія Центральної та Південно-Східної Європи доби Середньовіччя та раннього Нового часу», «Середньовічна історія народів Східної Європи», «Історія стародавньої Греції і Риму», «Історія Середніх віків та раннього Нового часу», «Історія України». Вона також є додатковою для вивчення нормативного курсу «Середньовічна історія народів Південно-Східної і Центральної Європи» та ряду спеціальних дисциплін освітньої програми «Східноєвропейські історичні студії».

ОРГАНІЗАЦІЯ ОЦІНЮВАННЯ

Контроль знань студента здійснюється за модульно-рейтинговою системою. Загальну кількість балів студента формують семестрові бали, отримані з усіх тем двох змістових модулів (бали, отримані за модульні контрольні роботи (у формі тестування); бали, отримані за виконання індивідуальних завдань; бали, отримані за роботу на семінарських заняттях, а також бали, які отримані за підсумкову контрольну роботу.

Зміст курсу поділений на 2 змістових модулів. Кожний змістовий модуль включає в себе лекції, семінари, самостійну роботу студентів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу відповідної частини курсу. У Змістовий модуль 1 (ЗМ1) входять теми 1 - 6, у Змістовий модуль 2 (ЗМ2) – теми 7 - 10.

Результати навчальної діяльності студентів оцінюються за **100-бальною шкалою**.

<u>Змістовий модуль 1</u> Раннє християнство. Християнська церква в Західній Європі та Візантії			<u>Змістовий модуль 2</u> Особливості процесу християнізації в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі			Підсумковий контрольна робота / залік
35 залікових балів (максимум)			45 залікових балів (максимум)			20 балів (максимум)
Самостійна робота (виконання індивідуаль ного завдання)	Семінари	Модульний контроль	Самостійна робота (виконання індивідуаль ного завдання)	Семінари	Модульний контроль	
10 (макс.)	15 (макс.)	10 (макс.)	15 (макс.)	20 (макс.)	10 (макс.)	

Упродовж семестру оцінюється робота студента під час кожного семінару (доповідь, доповнення, участь у дискусії). Під час семінару студент має можливість досягти від 1 до 5 балів. Критеріями оцінювання відповіді студента під час семінару є:

- повнота розкриття питання 1-2 бали;
- логіка викладення 1 бал;
- використання основної і додаткової літератури 1 бал;
- аналітичні міркування, вміння робити висновки 1 бал.

Виконані індивідуальні завдання (реферат та есе) студент подає викладачеві не пізніше ніж за два тижні до проведення модульного контролю з відповідного Змістового модулю, зокрема, **Індивідуальне завдання 1** (орієнтовно до 1 березня) і **Індивідуальне завдання 2** (орієнтовно до 1 травня).

Критерії оцінки Індивідуального завдання 1 (реферат):

- глибоке розкриття проблеми, відображена власна позиція 9-10 балів;
- тема розкрита неповно 6-8 балів;
- реферат суто компілятивного рівня 3-4 бали;
- розкритий лише окремий аспект 1-2 бали.

Теми рефератів викладач пропонує студентам на першому семінарському занятті (орієнтовно перша декада лютого).

Критерії оцінки Індивідуального завдання 2 (есе):

- глибоке розкриття проблеми, відображена власна позиція 13-15 балів;
- обґрунтоване розкриття проблеми 10-12 балів;
- тема розкрита неповністю, обмежена джерельна база та обґрунтування 7-9 балів;
- робота переважно компілятивного рівня 4-6 бали;
- розкритий лише один окремий аспект теми 1-3 бали.

Тематику есе викладач пропонує студентам на першому семінарському занятті модулю (орієнтовно перша декада квітня).

Після завершення відповідно Змістового модулю 1 і Змістового модулю 2 проводяться **модульні контрольні роботи (МК)**, зокрема, **контрольна робота ЗМ1** (остання декада березня) і **контрольна робота ЗМ2** (остання декада травня).

Участь студентів в контрольних заходах обов'язкова. МК проводиться у письмовій тестовій формі. Тест містить 20 тестових завдань, правильна відповідь на кожне з яких оцінюється в 0,5 бала. Максимальна кількість балів, яку студент може набрати за МК – 10 балів. Студент, який не виконав вимоги по самостійній роботі, не допускається до складання МК, і даний модуль йому не зараховується.

На передостанньому семінарському занятті з дисципліни проводиться **підсумкова контрольна робота** (2 завдання).

Критерії оцінювання підсумкової контрольної роботи (від 1 до 10 балів за одне завдання):

Відповідь повна, подане власне бачення проблеми	10 балів;
Відповідь повна, подане власне бачення проблеми та зроблені ґрунтовні висновки, проте наявні окремі незначні помилки при викладі фактичного матеріалу	9 балів;
Відповідь відображає знання фактичного матеріалу	8 балів;
Відповідь демонструє знання фактичного матеріалу, але допущені окремі помилки	6-7 балів;
Відповідь фрагментарна, відображені лише окремі аспекти проблеми	4-5 балів;
Відповідь фрагментарна, наявні суттєві помилки при викладі	2-3 балів;
Відповідь містить значні помилки елементарного рівня	1 бал.

Бали, отримані студентом на підсумковій контрольній роботі, додаються до балів набраних студентом за результатами семестрового оцінювання (семінари, модульні контрольні роботи, реферат, есе).

Умовою допуску до підсумкової контрольної роботи (заліку) є отримання студентом під час семестрового оцінювання не менше ніж 40 балів (*критично-розрахунковий мінімум*). При цьому обов'язковим є успішне складання модульних контрольних робіт та виконання індивідуальних робіт, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни. **Рекомендований мінімум** для допуску до підсумкової контрольної роботи (заліку) – **48 балів**.

При простому розрахунку отримаємо:

	Семестрова кількість балів	ПКР (підсумкова контрольна робота) / залік	Підсумкова оцінка
<i>Мінімум</i>	48	12	60
Максимум	80	20	100

У випадку відсутності студента з поважних причин відпрацювання та перездачі модульних контрольних робіт здійснюються у відповідності до «Положення про порядок оцінювання знань студентів при кредитно-модульній системі організації навчального процесу» від 1 жовтня 2010 р.

Залік виставляється за результатами роботи студента впродовж усього семестру і не передбачає додаткових заходів оцінювання для успішних студентів. Студент, який набрав суму балів **не менше** встановленого мінімуму залікових балів (60) має право, за погодженням з викладачем, не виконувати підсумкову контрольну роботу. У випадку, коли студент має бажання збільшити кількість балів (але не більше ніж до 100) він складає залік.

Шкала відповідності оцінок

Зараховано / Passed	60-100
Не зараховано / Fail	0-59

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

РАННЄ ХРИСТІЯНСТВО. ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА ВІЗАНТІЇ

Вступ. Тема 1. Предмет та завдання курсу (3 год.)¹

Предмет, мета, завдання, хронологічні та географічні межі курсу. Аналіз джерел та літератури. Методологічна основа. Понятійний апарат. Періодизація історії християнської церкви та християнізації Європи. Структура навчального курсу та його зв'язок з іншими дисциплінами. Методичні поради щодо питань, винесених на самостійне опрацювання.

Світові релігії та їх місце в історії людства. Християнство як світова релігія. Становлення та розвиток головних напрямів християнства (католицизму, православ'я, протестантизму). Сутність віросповідальної основи християнства (Святе Письмо та Святий Переказ). Біблія – Святе Письмо християнства: історія створення і структура. Біблійний канон. Місце Старого Заповіту в християнському каноні. Новозаповітна література.

Тема 2. Історичні передумови виникнення та витоки християнства (9 год.)

Стан суспільства в Римській імперії на початку нової ери. Економічний та політичний лад. Людина і держава. Елліністичний світогляд та його особливості. Філософські школи (стоїцизм, епікурейство, скептицизм, еkleктицизм, новопіфагорейство, платонізм, неоплатонізм) та їх вплив на формування християнського вчення. Поєднання східних містеріанських культів з традиційними місцевими віруваннями епохи еллінізму. Синкретизм. Релігійно-політична атмосфера в стародавньому Римі. Культ генія-імператора. Палестина в елліністичному світі. Римське панування. Переплетення релігійних

¹ Зазначається загальна кількість годин з урахуванням лекцій, семінарів і самостійної роботи.

суперечок з національно-визвольним тенденціями. Релігійно-політичні партії. Діаспора як центр релігійного життя іудеїв. Єрусалимський храм. Релігійні вірування. Месіанські, есхаторські сподівання та інтелектуальні пошуки в іудейському середовищі. Вчення про божественний Логос (Слово). Філон Александрійський. Інститут синагоги. Іудейське сектанство (есеї, терапевти, назореї, евіоніти). Виникнення християнства як релігійної системи. Джерела з історії перших християн. Пам'ятки новозаповітної традиції. Канонічні писання. Апокрифи. Археологічні відкриття. Образ Ісуса Христа та його тлумачення. Історичні, соціальні, ідейно-психологічні характеристики християнства в I-III ст. н.е. Зміст ранньохристиянського вчення: ідеї гріховності, спасіння та спокути, боголюдини-спасителя. Ісус та апостоли. Перші християнські громади (Єрусалимська, Антіохійська). Боротьба між іудейськими та неіудейськими елементами. «Петринізм» та «паулінізм». Організація християнської церкви. Єрусалимський (Апостольський) собор 49 р. Харизматичне та ієрархічне служіння. Відносини помісних церков. Помісні собори. Вселенська церква. Початки чернецтва (III ст.). Формування церковного віровчення. Правило віри. Християнські богослови перших століть. Апологети, ересіологи. Александрійська школа. Боротьба з ересями (іудео-християнство, миколаїтство, докетизм, гностицизм, маніхейство, монтанізм, монархіанство). Християнське богослужіння донікейської церкви. Ставлення державної влади до християн. Гоніння за віру: релігійно-політичний та соціально-психологічний чинники.

Тема 3. Перетворення християнства в державну релігію (7 год.)

Поширення християнства в Римській імперії та еволюція християнських громад. Виникнення великих християнських центрів. Християнська релігія на теренах Азії, Африки, Європи. Стосунки церкви і держави в IV ст. Перехід від політики переслідування до примирення та союзу з християнами. Едикт імператора Галерія (Нікомедійський едикт) 311 р. Діяльність імператора Константина I Великого. Міланський (Медіолантський) едикт 313 р. Проведення Нікейського Вселенського собору (325). Формування засад

кафолічної, вселенсько-єдиної церкви. Утворення нової релігійної ситуації в Римській імперії за часів імператора Феодосія I Великого. Фессалонікський едикт 380 р. Начатки державної церковності. Визнання християнства єдиною офіційною державною релігією. Рішення Константинопольського Вселенського собору (381 р.). Церковно-державні відносини на Сході та Заході. Зміни в церковно-адміністративній структурі. Єпархії. Митрополії. Формування Римського престолу та східних патріархатів (Александрійський, Антіохійський, Єрусалимський, Константинопольський). Пентархія.

Тема 4. Створення церковної ієрархії та догматики (7 год.)

Внутрішній устрій християнської церкви. Поділ на клір та мирян. Зміцнення церковної ієрархії (єпископи, пресвітери, диякони). Вселенські собори 325-787 рр. та розвиток християнського віровчення. Нікео-Константинопольський Символ віри. Вирішення тринітарної та христологічної проблем. Вироблення головних догматів християнства (вчення про Святу Трійцю, Боговтілення, Боголюдську природу Ісуса Христа). Діяльність Отців Церкви (Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Ієронім Стридонський, Григорій I Великий, Афанасій Александрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст). Патристика. Боротьба з єресями (аріанство, донатизм, несторіанство, монофізитство, монофелітство, пелагіанство). Визначення основних форм християнського культу та богослужіння. Літургії. Християнські обряди, таїнства, система відправ, символіка, календар, свята, пости. Офіційна догматика церкви та специфіка народної релігійності. Містичне і соціологічне розуміння церкви. Соціальна доктрина та етика християнства. Моральні категорії у світлі християнського віровчення.

Тема 5. Поширення християнства та організація церковного життя в Західній Європі (7 год.)

«Велике переселення народів» та поширення християнства в Європі. Навернення у християнство германських племен остготів, вестготів, вандалів,

свевів, бургундів, лангобардів в аріанському (с.IV-VI ст.) та ортодоксальному (V-VII ст.) варіантах. Вульфїла. Хрещення франків. Хлодвіг (496). Прийняття християнства Ірландією (V ст.). Св. Патрик. Християнізація кельтських племен бриттів, піктів, каледонців, скоттів у Британії та Шотландії (V-VI ст.). Перехід германських племен англосаксів від язичництва до християнства (VI-VII ст.). Григорій Великий. Діяльність ірландських та англосаксонських місіонерів. Навернення племен Центральної та Південної Німеччини, аламанів, баварів, фризів, материкових саксів (VII-VIII ст.). Св.Боніфацій. Християнізація як знаряддя зовнішньої експансії та зміцнення франкського панування на завойованих землях. Християнська місія в Саксонії (VIII-IX ст.). Запровадження християнської віри в Скандинавії (X-XIII ст.). Насадження християнства серед балтійських народів (XII – XIV ст.). Падіння Західної Римської Імперії та утворення варварських королівств. Королівські церкви. Становище Римської кафедри в VI-VII ст. Політика лангобардів щодо Риму. Реформи франкської церкви. Союз з Папством. Утворення Папської держави (756) та її піднесення. Місце Патримонія св.Петра в житті Франкського королівства. Церковно-державні взаємини за часів Карла Великого. Імперська церква при Каролінгах. Верденський розділ (843) та його наслідки. Занепад Папства наприкінці IX – середині XI ст. та Римська імперія Оттонів. Ключійський рух за реформу Західної церкви. Утворення ключійської конгрегації монастирів. Доктрина Григорія VII та результати її реалізації (XI-XII ст.). «Диктат Папи» (1075). Симонія. Целібат. Боротьба за інвеституру. Вормський конкордат (1122 р.). «Григоріанські реформи» та встановлення папської теократії. Римська церква та єдність західноєвропейського світу. Папоцезаризм. Хрестові походи (1096-1272). Західне чернецтво. Заснування монастирів та поширення статуту св. Бенедикта в Європі.

Тема 6. Становище християнської церкви у Візантії (5 год.)

Організація християнської церкви у Східній Римській імперії, її соціальні та ідейно-психологічні характеристики. Константинопольська патріархія та її

боротьба за церковний авторитет. Халкідонський Вселенський собор 451 р. та його рішення. Складність перехідного періоду від язичницької до християнської релігії. Боротьба між прихильниками античного і християнського світогляду в V-VI ст. Континуєт античної філософської традиції. Оформлення культу і віровчення. Патристика східного християнства. Поява розбіжностей із Західною церквою в питаннях догматики, управління, обрядовості. Зміцнення союзу церкви з державою. Церковна політика Юстиніана I. «Звід громадянського права». Принцип «симфонії». Верховна влада імператора над церквою та її фактичне одержавлення. Цезарепапізм. Привілеї та юридичні права церкви. Східне чернецтво. Розселення слов'ян на землях Імперії та початок їх християнізації. Роль церкви у Візантійській імперії та її вплив на різні сфери суспільного життя: ідеологію, політику, законодавство, побут, звичаї. Церковно-релігійна політика імператорів Ісаврійської та Македонської династій (VIII-XI ст.). Соціальні конфлікти та ересі. Боротьба церкви і держави з єретичними рухами. Іконоборство. Розширення кордонів супрематії Константинопольської патріархії. Підкорення східних апостольських кафедр. Здійснення церковних місій в Хазарію, на Русь, у Велику Моравію, Болгарію, Сербські землі. Загострення конфлікту з Папством. папим «Фотіанська схизма». Розвиток богословсько-філософської полеміки. Схизма 1054 р., її канонічно-догматичний, політичний мотиви та наслідки. Вплив розколу на соціокультурний розвиток країн Європи та становище всередині Вселенської ортодоксальної церкви. Офіційне розділення Константинопольської та Римської церков. Утворення двох головних напрямів християнства – католицизму та православ'я.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ, СХІДНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Тема 7. Загальні закономірності та регіональна (субрегіональна) специфіка поширення християнства (10 год.)

Витоки, основні етапи та чинники процесу переходу від язичництва до християнства (VII-XII ст.). Стан паганських культів. Менталітет соціальної еліти. Політичні інтереси державних політиків. Шляхи проникнення християнства. Місіонерська діяльність. Навернення в нову віру силою зброї. Боротьба Риму та Константинополю за сфери впливу. Поширення християнства серед місцевої знаті та формальна християнізація населення. Специфіка організації церковно-релігійного життя. Структура та принципи функціонування християнських осередків. Взаємини між церквою та державою. Оформлення культу святих – «патронів» окремих країн та народів (Борис, Вацлав, Войтех, Савва та ін.). Боротьба за автокефалію церковного устрою. Життя і діяльність слов'янських просвітителів Кирила (Константина) та Мефодія. Створення слов'янської абетки (глаголиці, кирилиці), переклад богослужбових та церковно-канонічних текстів. Кирило-мефодіївська традиція. Боротьба проти трьохмовного універсалізму. Пропаганда ідей рівності прав усіх народів на віросповідання й освіту рідною мовою. Розбудова та запровадження християнства слов'янського обряду. Синтезування здобутків східного й західного християнства на ґрунті витокової (дохристиянської) слов'янської культури. Закладення підвалин церковної організації та підготовка кадрів місцевого духовенства. Формування державності та зародження політичної думки у народів Центрально-Східної Європи. Нові явища в матеріальній та духовній культурі. Проблеми сприйняття християнської культури візантійського та латинського кола.

Тема 8. Християнізація народів Центральної Європи (11 год.)

Велика Моравія. Поширення християнства в Нітранському князівстві (20-ті рр. IX ст.). Освячення першої церкви зальцбурзьким єпископом Адальрамом (828). Прибина. Моравське князівство. Прийняття християнства Моймиром (822). Хрещення мораван місіонерами з Пассау (831) та інших регіонів. Велика Моравія. Взаємини світської влади Моймировичів з баварським духовенством. Хрещення Ростислава (846). Політика Святополка.

Діяльність візантійської місії на чолі з солунськими братами Кирилом та Мефодієм (863-885). Створення слов'янської писемності та літератури. Масова християнізація населення. Заснування Панноно-Моравського архієпископства (869-870). Нітранське єпископство (880). Запровадження слов'янського богослужіння. Суперечки щодо практики християнізації. Боротьба за ствердження норм християнської моралі. **Чехія.** Прийняття християнства 14 чеськими князями у Східно-Франкському королівстві (845). Хрещення перших Пржемисловців – Борживоя, Людмили та 30 дружинників архієпископом Мефодієм (дискусія, 869-885). Святовацлавська традиція. Правління Болеславів I та II. Створення Празького єпископства (973). Дітмар. Войтех. Співіснування традицій латинської освіченості та слов'янської писемності. Сазавський монастир. «Статути (закони), або гнєзненські декрети Бржетислава 1039 р.». Завершення формальної християнізації Чехії. Перемога католицизму (поч. XII ст.). **Польща.** Діяльність місіонерів з Чехії та Південної Німеччини. П'ясти. Шлюб Мешко I з чеською княжною Добровою, прийняття християнства ним та його підданими (966). Познанське місіонерське єпископство (968). Йордан. Акт символічного даріння Польської держави Св.Петру (990-992). «Дагоме юдекс». Політика Болеслава I Хороброго. Войцех (Адальберт). Створення Гнєзненського архієпископства (1000) та інших єпархій. Радім (Гаудентій). Польська провінція (митрополія). Повстання 1037-1038 рр. та його наслідки. Політика Казимира I Відбудовника та Болеслава III Кривоустого. Завершення формальної християнізації держави П'ястів (с. XII ст.). **Полабсько-прибалтійські слов'яни.** Консервативна динаміка соціального, політичного та етнічного розвитку слов'янського Полаб'я. Племінні культу та авторитет жрецтва. Хрещення князя ободритів Славомира (821). Розгортання німецької експансії проти ободритів, лютичів, сербів-лужичан та початок їх насильницької християнізації. Створення єпископств німецькими місіонерами (948-968) та їх знищення. Магдебурзьке архієпископство (968). Адальберт Магдебурзький. Ситуація «двох релігій» в Ободритському та Стодоранському князівствах (XI – п.п. XII ст.). Політика Готшалка, Круто та Генріха. Конфесійні

конфлікти. Німецька колонізація та масове поширення християнства в регіоні (п.п. XIII ст.). Християнізація Східного та Західного Помор'я Болеславом III Кривоустим (20-30-ті рр. XII ст.). Оттон Бамберзький. Християнські місії 1124-1125 та 1128 рр. **Угорщина.** Здійснення християнізації угорців зусиллями іноземних місіонерів (п.п. VIII – IX ст.) та мадярської держави Арпадів (XI ст.). Прийняття християнства першими угорськими князями в Константинополі (948 та 953). Діяльність «посольства» Бруно (972). Хрещення Гези (974). Коронація Іштвана I Святого (1001). Апостолічний король. Право автономного управління церквою та вільного поширення віри. Затвердження церковно-адміністративної організації. Початок нового етапу християнізації мад'яр та слов'янського населення на теренах королівства. Словацькі землі. Нітранське удільне князівство. Хрещення Михаїла (972). Тривале співіснування Римської та Константинопольської церковних ієрархій. Створення Естергомської архієпархії (1000). Законодавство XI – початку XII ст. Придушення язичницьких повстань та зміцнення християнства.

Тема 9. Прийняття християнства в Східній та Південно-Східній Європі (11 год.)

Болгарія. Релігійна трихотомія в Першому Болгарському царстві. Прийняття християнства болгарською знаттю з Константинополя (864) та початок масової християнізації. Подолання язичницької реакції (865). Боротьба за церковну автономію (60-70-ті рр. IX ст.). Політика Бориса, Симеона, Петра. Рішення VIII та IX Вселенських соборів (Константинополь). Підпорядкування болгарської церкви Константинополю (869-870) та Риму (879-880). Проблема автокефалії. Створення болгарського архієпископства (870) та патріархії (919, 927-971). Перший болгарський єпископ Климент (893). Заміна грецького духовенства слов'янським та перехід на давньослов'янську в богослужінні. Богомільський рух (др. пол. X ст.). Політика Самуїла. Охридська патріархія (998-1018) та автокефальне архієпископство (1018-1186). Політика Івана Асеня II. Відновлення Болгарського патріархату (1235). **Словенські землі.** Утворення

Карантанського князівства та його стосунки з Баварією й імперією Каролінгів. Етнополітична консолідація альпійських слов'ян та зміцнення князівської влади. Навернення у християнську віру правлячої династії (с. VIII ст.) та населення (70-ті рр. VIII – X ст.). Перші християнські князі Горазд та Хотимір (743). Розділення Карантанії між діоцезами Зальцбургу та Аквілеї (811). Політика Східно-Франкським королівства та Священної Римської імперії. Велика Карантанія. Християнізація Блатенського князівства. Навернення Прибини (836-837). Політика Коцела. **Сербія та Хорватія.** Політичний поліцентризм, партикуляризм та суперництво різних державних й церковних центрів за вплив на Балканах. Основні етапи процесу християнізації (20-30-ті рр. VII – поч. XII ст.). «Первинне» хрещення сербів і хорватів за Іраклія I (641). Християнство як символ політичного союзу та наростання внутрішніх передумов для зміни старих звичаїв. Ствердження християнства в якості офіційної релігії (60-80-ті рр. IX ст.). Завершення формальної християнізації хорватів за князів Домагоя (864-876) та Бранімира (879-892) з династії Трпимировичів. Хрещення представників сербської династії Властимировичів (870-874). Політика Мутимира (860-891). Створення церковно-політичної системи та виникнення нових епархій. Входження Хорватського королівства до діоцезу Сплітського архієпископства (925). Сплітські собори (925, 928, 1060) та їх рішення. Засудження «доктрини Мефодія». «Глаголяші». Діяльність католицьких епархій в Далматинських містах. Виникнення Дубровницької епархії (910) та архієпархії (1120). Хорвато-угорська унія (1102). Заснування католицького архієпископства в Дуклянському королівстві (1089). Держава Неманичів. Посилення впливу візантійської церкви в Сербії. Сербське архієпископство (1219). Савва. **Боснія.** Становище Боснійського єпископства. Розповсюдження богомільства та італійського патаренства. «Боснійська віра». Створення патаренської церкви, її структура та принципи діяльності (XIII ст.). Бан Кулін. **Київська Русь.** Андрій Першозваний та першопочатки християнства в Русі-Україні за історичною традицією. Правління Аскольда і Діра. Візантійська місія (867) та створення епархії. Хрещення княгині Ольги (955-957). Політика Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Реформа

язичництва. Запровадження візантійського, східного варіанту ортодоксального християнства в якості державної релігії (988). Зміцнення незалежної християнської церкви та розвиток культури (X-XI ст.). Київська митрополія. Іларіон.

Тема 10. Значення та наслідки християнізації Європи (7 год.)

Християнство як політична доктрина, ідеологічний та етичний регулятор життя середньовічного суспільства, форма його свідомості та самосвідомості. Християнська наднаціональна, вселенська релігійна система – основа соціокультурної спільності Європи, взаємного зближення народів. Прийняття християнства – важливий крок на шляху розриву з політичними та духовними традиціями патріархального суспільства, перемоги нових суспільних відносин. Загальне та особливе в процесі переходу від язичницьких вірувань до християнства, розбудови церковної організації, моделей церковно-державних взаємин в регіоні. Вплив внутрішніх та зовнішніх чинників історичного розвитку. Поєднання місіонерської діяльності церкви та навернення силою зброї. Ментальні реакції місцевої знаті та запровадження християнства в якості державної релігії. Роль християнізації у справі зміцнення середньовічної державності. Християнізація та культурний розвиток європейських народів. Культурні імпульси візантійського Сходу та латинського Заходу. Пожвавлення культурних контактів, обміну культурними цінностями. Зв'язок внутрішньоцерковного життя (еволюція догматики, культової сфери, зміна церковних форм тощо) з суспільно-політичною історією. Інтеграція християнського світогляду та християнської церкви як суспільної інституції в історію людської цивілізації. Суспільна історія географічних, політичних та культурних ареалів як контекст історії християнства. Історична еволюція, місце й роль основних течій християнства. Християнство як цілісна конфесійна та культурно-релігійна традиція: історія і сьогодення.

**СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙ ТА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ**

№ п/п	Номер і назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Семінари	Самостійна робота
<u>Зістовий модуль 1.</u> Раннє християнство. Християнська церква в Західній Європі та Візантії				
1	Вступ. Тема 1. Предмет та завдання курсу	2	–	1
2	Тема 2. Історичні передумови виникнення та витоки християнства	4	1	4
3	Тема 3. Перетворення християнства в державну релігію	2	1	4
4	Тема 4. Створення церковної ієрархії та догматики	2	1	4
5	Тема 5. Поширення християнства та організація церковного життя в Західній Європі	2	1	4
6	Тема 6. Становище християнської церкви у Візантії	2	1	2
7	<i>Індивідуальна робота 1</i>	–	–	5
8	<i>Контрольна робота з тем ЗМ1 (тест)</i>	–	1	–

<u>Змістовий модуль 2.</u>				
Особливості процесу християнізації в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі				
9	Тема 7. Загальні закономірності та регіональна (субрегіональна) специфіка процесу поширення християнства	4	2	4
10	Тема 8. Християнізація народів Центральної Європи	4	2	5
11	Тема 9. Прийняття християнства в Східній та Південно-Східній Європі	4	2	5
12	Тема 10. Значення та наслідки християнізації Європи	2	–	5
13	<i>Індивідуальна робота 2</i>	–	–	5
14	<i>Контрольна робота з тем ЗМ 2 (тест)</i>	–	1	–
15	<i>Підсумкова контрольна робота</i>	–	1	–
	ВСЬОГО	28	14	48

Загальний обсяг 90 год., в тому числі:

Лекції – **28 год.**

Семінари – **14 год.**

Самостійна робота – **48 год.**

МЕТОДИКА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Самостійна робота студентів (СРС) є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних дисциплін. Її мета полягає у формуванні самостійності як риси особистості і засвоєнні необхідних знань, умінь, навичок. Основними функціями СРС вважається пізнавальна, самостійна, прогностична, коригуюча та виховна. Предметом СРС є опрацювання як окремих тем програми курсу в цілому, так і деяких розділів (підрозділів) тем, написання рефератів, есе, підготовка матеріалів на семінарські заняття з використанням наукових публікацій по важливих проблемах даної навчальної дисципліни. При контролі виконання завдань для самостійного опрацювання оцінці можуть підлягати:

- опрацювання тем загалом чи окремих питань;
- написання та публічний захист рефератів (есе);
- підготовка конспектів навчальних чи наукових текстів.

СРС забезпечується системою навчально-методичних засобів, передбачених для вивчення конкретної навчальної дисципліни (основна література, додаткова література, методичні матеріали). Перевірка рівня засвоєння теоретичного матеріалу, самостійно опрацьованих тем чи окремих розділів здійснюється під час семінарських занять, оцінювання індивідуальних завдань (реферат, есе), модульних контрольних робіт, підсумкової контрольної роботи, складання заліку.

Написання студентами рефератів (есе) є обов'язковою формою самостійної роботи. В процесі підготовки дослідження студент отримує навички праці з документальними та наративними джерелами, фаховою літературою, вміння аналізувати та узагальнювати різні точки зору, висловлювати свої погляди на існуючі проблеми, застосовувати на практиці знання, отримані в процесі навчання, надавати кваліфіковані консультації з проблемних питань, що стосуються історії християнської церкви та християнізації Європи.

Під час роботи над дослідженням слід виділити декілька етапів:

- вибір теми та пошук необхідної літератури;
- вивчення та систематизація зібраних матеріалів;
- написання тексту реферату (есе);
- захист його на семінарі чи в індивідуальній співбесіді з викладачем.

Після вибору та осмислення теми, яка зацікавила студента, ступеня її наукової розробки на сучасному етапі, особливостей історіографії, характеру джерельної бази, методологічних аспектів варто отримати консультацію викладача щодо складання попереднього плану та вибору тематичної літератури. Ознайомлення з літературою є дуже відповідальним етапом роботи над рефератом (есе), оскільки намагання об'єктивно дослідити та оцінити різні погляди вимагає критичного та неупередженого ставлення до джерел, глибокої розумової праці.

Після опрацювання аналітичного матеріалу складається план, що включає три-чотири питання, які розкривають зміст теми. Найважливіші вимоги до реферату (есе) – змістовність, логічна послідовність, органічний зв'язок викладу окремих питань. В контексті розкриття кожного питання плану обов'язково робляться висновки, а після розгляду всієї теми формулюється ґрунтовний загальний висновок. Всі теоретичні положення і висновки мають бути достатньою мірою аргументовані з посиланням на джерела, належно викладені, репрезентативні, виважені та достовірні.

Наприкінці праці подається список використаних джерел та літератури (окремо) в алфавітному порядку (кирилиця, латиниця). Обсяг реферату (есе) – 15-20 сторінок. На титульній сторінці вказують назву навчального закладу, факультет, кафедру (історії Центральної та Східної Європи), тему роботи, прізвище, ім'я, по батькові студента, курс, групу, а також прізвище та ініціали викладача, який керує виконанням роботи. На наступній сторінці розміщують план (зміст). Сторінки обов'язково нумерують.

Критерії оцінки реферату (есе) див.: *Організація оцінювання(с.8)*.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

РАННЄ ХРИСТІЯНСТВО. ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА ВІЗАНТІЇ

Вступ. Тема 1. Предмет та завдання курсу

Завдання для самостійної роботи студентів (1 год.):

1. Християнство як світова релігія. Загальна характеристика
2. Історична еволюція, догматичні, культові, організаційні відмінності основних напрямів християнства.
3. Джерела про Ісуса Христа та християнство.
4. Історія християнства в працях вітчизняних та зарубіжних вчених.
5. Образ Ісуса Христа та його тлумачення.
6. Створення Біблії та її структура.
7. Традиції тлумачення та дослідження Біблії.

Контрольні запитання та завдання:

1. Які сучасні релігії і чому вважаються світовими?
2. Назвіть головні християнські конфесії та їх особливості.
3. Що являє собою Біблія?

Тема 2. Історичні передумови виникнення та витоки християнства

Завдання для самостійної роботи студентів (4 год.):

1. Виникнення християнства та перші століття його розвитку.
2. Джерела з історії перших християн.
3. Релігійно-політична атмосфера в Стародавньому Римі та Палестині.

4. Елліністичний світогляд та його особливості.
5. Формування християнського віровчення.
6. Зміст ранньохристиянського богослужіння та організація церкви.
7. Гоніння за віру та їх наслідки.

Контрольні запитання та завдання:

1. Назвіть історичні передумови виникнення та витоки християнства.
2. Коли і де виникло християнство?
3. Як державна влада ставилася до перших християн?

Тема 3. Перетворення християнства в державну релігію

Завдання для самостійної роботи студентів (4 год.):

1. Поширення християнства в Римській імперії та еволюція християнських громад.
2. Стосунки церкви і держави в IV ст.
3. Зміни в церковно-адміністративній структурі. Пентархія.
4. Життя та діяльність Константина I Великого.
5. Міланський едикт 313 р. та його значення.
6. Життя та діяльність Феодосія I Великого.
7. Перетворення християнства в державну релігію та розбудова церковної ієрархії.

Контрольні запитання та завдання:

1. Назвіть основні напрями церковної політики Константина I Великого та Феодосія I Великого.
2. Коли християнство було визнано офіційною державною релігією?
3. В чому полягала специфіка церковно-державних відносин на Сході та Заході (цезарепапізм і папоцезаризм)?

Тема 4. Створення церковної ієрархії та догматики

Завдання для самостійної роботи студентів (4 год.):

1. Основи християнського віровчення.
2. Культ в системі християнської релігії.
3. Середньовічні ересі та їх характер.
4. Християнство епохи Вселенських соборів.
5. Основні форми християнського культу та богослужіння.
6. Соціальна доктрина та етика християнства.
7. Діяльність Отців Церкви.

Контрольні запитання та завдання:

1. Яке значення мали Вселенські собори для розвитку християнського віровчення?
2. Що являє собою Нікео-Константинопольський Символ віри?
3. Яким чином формувалася соціальна доктрина християнства?

Тема 5. Поширення християнства та організація церковного життя в Західній Європі

Завдання для самостійної роботи студентів (4 год.):

1. Християнізація германських та кельтських племен у IV-VI ст.
2. Християнська церква у варварських королівствах.
3. Імперська церква в добу правління Каролінгів.
4. «Григоріанська реформа» та встановлення папської теократії.
5. Історія Папства.
6. Чернецтво в Середні віки.
7. Християнська церква в європейських державах та її особливості.

Контрольні запитання та завдання:

1. Як відбувалося навернення в християнство германських племен?
2. Коли утворилася Папська держава?
3. В чому полягає сутність та значення Ключнійської реформи?

Тема 6. Становище християнської церкви у Візантії

Завдання для самостійної роботи студентів (2 год.):

1. Християнська церква у Східній Римській імперії: соціальні та ідейно-психологічні характеристики.
2. Церковна політика Юстиніана I (Юстиніана Великого).
3. Патристика східного християнства.
4. Іконоборство.
5. Церковно-релігійна політика імператорів Ісаврійської та Македонської династій.
6. Розвиток богословсько-філософської думки.
7. Історія Константинопольської патріархії.

Контрольні запитання та завдання:

1. Яке місце займала християнська церква в житті Східній Римській імперії?
2. Що являв собою принцип «симфонії»?
3. Назвіть причини, основні етапи та наслідки іконоборського руху.

Типове завдання для модульного контролю 1.

Тестове запитання:

1. Кого вважають «батьком церковної історії»?

а) Євсебія Кесарійського; б) Фому Аквінського; в) Філона Александрійського.

Вірна відповідь: **А.**

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ, СХІДНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Тема 7. Загальні закономірності та регіональна (субрегіональна) специфіка поширення християнства

Завдання для самостійної роботи студентів (4 год.):

1. Передумови, основні етапи та чинники поширення християнства в Центрально-Східній Європі.
2. Боротьба Риму та Константинополю за сфери впливу.
3. Принципи організації та структура церковно-релігійного життя.
4. Діяльність Кирила та Мефодія.
5. Становлення та розвиток культу святих.
6. Формування державності та поширення християнства.
7. Взаємини між церквою та державою.

Контрольні запитання та завдання:

1. Назвіть основні етапи та чинники процесу християнізації в Центрально-Східній Європі.
2. Яку роль в процесі християнізації відігравав культ святих?
3. Що являє собою кирило-мефодіївська традиція?

Тема 8. Християнізація народів Центральної Європи

Завдання для самостійної роботи студентів (5 год.):

1. Характеристика джерел та історіографія проблеми.
2. Велика Моравія та її історичне значення.
3. Політика спадкових князівських династій в церковно-релігійній сфері.

4. Поширення християнства та боротьба за автокефалію церковного устрою.
5. Діяльність християнських місіонерів в Центральній Європі.
6. Формування зародків політичної думки та ідеології.
7. Християнізація та розвиток культури.

Контрольні запитання та завдання:

1. Яку роль в процесі християнізації відіграла церковно-просвітницька місія Кирила та Мефодія?
2. Коли відбулася християнізація Чеського та Польського князівств?
3. В чому полягали особливості процесу християнізації полабсько-прибалтійських слов'ян?

Тема 9. Прийняття християнства в Східній та Південно-Східній Європі

Завдання для самостійної роботи студентів (5 год.):

1. Християнізація та створення церковно-політичної системи.
2. Християнська місія на Балканах.
3. Діяльність християнських єпархій в Далматинських містах.
4. Запровадження християнства в Київській Русі.
5. Кирило-мефодіївська традиція в Східній та Південно-Східній Європі.
6. Богомільський рух.
7. Роль християнства в історії східно- й південнослов'янських народів та культур.

Контрольні запитання та завдання:

1. Коли і як було запроваджено християнство в Першому Болгарському царстві?
2. Назвіть спільні й специфічні риси процесу християнізації сербів, хорватів та словенців.
3. Що являла собою патаренська церква в Боснії?

Тема 10. Значення та наслідки християнізації Європи

Завдання для самостійної роботи студентів (5 год.):

1. Християнство як політична доктрина, ідеологічний та етичний регулятор середньовічного суспільства.
2. Роль християнства у справі зміцнення державності.
3. Конфесійна та культурно-релігійна традиція в християнстві..
4. Загальне та особливе в процесі християнізації народів Європи.
5. Становище християнського світу в добу Середньовіччя.
6. Сутність та значення християнських морально-етичних норм.
7. Релігійна ситуація в сучасному світі.

Контрольні запитання та завдання:

1. В чому полягає значення християнізації європейських народів?
2. Які наслідки мав процес навернення в християнську віру?
3. Назвіть основні періоди становлення християнської церкви та поширення християнства в Європі.

Типове завдання для модульного контролю 2.

Тестове запитання:

1. Упродовж якого часу тривала християнська церковно-просвітницька місія Кирила та Мефодія у Великій Моравії?

а) 833-862 рр.; б) 863-885 рр.; в) 842-870 рр.

Вірна відповідь: **Б.**

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ПИСЬМОВИХ РОБІТ (РЕФЕРАТІВ, ЕСЕ)

1. Історичні аспекти розвитку та поширення релігій світу.
2. Християнство як світова релігія. Особливості головних християнських конфесій.
3. Джерела про Ісуса Христа та християнство.
4. Історіографія історії християнської церкви.
5. Образ Ісуса Христа та його тлумачення.
6. Біблія як священна книга християнства: історія, структура, традиції тлумачення та дослідження.
7. Раннє християнство (I-III ст.): історичні, соціальні, ідейно-психологічні характеристики.
8. Релігійно-політична атмосфера в Стародавньому Римі та Палестині. Формування християнського віровчення.
9. Гоніння за віру та їх наслідки.
10. Поширення християнства та еволюція християнських громад.
11. Церковно-державні відносини в IV ст. Константин I Великий.
12. Особливості церковно-адміністративної моделі. Пентархія.
13. Догматичні, культові основи, соціальна доктрина та етика християнського віровчення.
14. Епоха Вселенських соборів.
15. «Велике переселення народів» та запровадження християнства в Європі.
16. Християнська церква у варварських королівствах.
17. Утворення та розвиток Папської держави.
18. Історія держави-міста Ватикан.
19. Ключійська реформа. Григорій VII.
20. Місце та роль християнської церкви у Східній Римській імперії.
21. Церковна політика Юстиніана I та Феодосія I.
22. Цезарепапізм та папоцезаризм.
23. Іконоборство.

24. Чернецтво в добу Середньовіччя.
25. Єретичні течії в християнстві.
26. Передумови, основні етапи та чинники поширення християнства в Центрально-Східній Європі.
27. Принципи організації та структура церковно-релігійного життя.
28. Політика спадкових князівських династій в церковно-релігійній сфері.
29. Становлення та розвиток культу святих.
30. Боротьба Риму та Константинополю за сфери впливу.
31. Християнська місія на Балканах.
32. Вплив християнізації на розвиток Болгарії.
33. Богомільський рух.
34. Запровадження християнства в словенських землях.
35. Християнська церква в Сербії за часів правління династій Властимировичів, Тихомилів та Неманичів.
36. Християнізація Посавської і Далматинської Хорватії.
37. Діяльність християнських єпархій в Далматинських містах.
38. Формування і еволюція «боснійської віри».
39. Світська влада і церква у Великій Моравії.
40. Святовацлавська традиція в Чехії.
41. Польське суспільство в добу християнізації.
42. Особливості процесів державотворення і християнізації у полабсько-прибалтійських слов'ян.
43. Основні етапи навернення в християнство балтійських народів.
44. Християнська церква в Угорщині.
45. Прийняття і поширення християнства в Київській Русі.
46. Кирило-мефодіївська традиція.
47. Схизма 1054 р.: канонічно-догматичний, політичний мотиви та наслідки.
48. Історичні портрети діячів християнської церкви.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Історичні передумови виникнення та витоки християнства (1 год.)

1. Характеристика джерел.
2. Стан суспільства в Римській імперії на початку нової ери. Особливості елліністичного світогляду.
3. Палестина в елліністичному світі. Іудейське сектантство.
4. Зміст ранньохристиянського вчення та організації церкви.

Тема 3. Перетворення християнства в державну релігію (1 год.)

1. Поширення християнства в Римській імперії та еволюція християнських громад.
2. Стосунки церкви і держави в IV ст. Міланський та Фессалонікський едикти.
3. Зміни в церковно-адміністративній структурі. Пентархія.
4. Римський престол та східні патріархати.

Тема 4. Створення церковної ієрархії та догматики (1 год.)

1. Вселенські собори та розвиток християнського віровчення.
2. Вироблення основних догматів християнства, форм культу та богослужіння.
3. Виникнення еретичних течій та боротьба з ними.
4. Моральна доктрина християнства.

Тема 5. Поширення християнства та організація церковного життя в Західній Європі (1 год.)

1. «Велике переселення народів» та запровадження християнства в Європі.
2. Падіння Західної Римської імперії й утворення варварських королівств. Королівські церкви.
3. Християнізація у Франкському королівстві. Заснування Папської держави.
4. Ключні реформи. Григорій VII.

Тема 6. Становище християнської церкви у Візантії (2 год.)

1. Організація християнської церкви у Східній Римській імперії, її соціальні та ідейно-психологічні характеристики.
2. Зміцнення союзу церкви з державою. Церковна політика Юстиніана I.
3. Соціальні конфлікти та єресі. Іконоборство.
4. Причини та наслідки схизми 1054 р.

Тема 7. Загальні закономірності та регіональна (субрегіональна) специфіка поширення християнства (2 год.)

1. Передумови та основні етапи християнізації Центрально-Східної Європи.
2. Структура та принципи функціонування церковно-релігійного життя.
3. Формування державності та зародження політичної думки.
4. Кирило-мефодіївська традиція.

Тема 8. Християнізація народів Центральної Європи (2 год.)

1. Прийняття християнства у Великій Моравії.
2. Поширення християнської віри в Чехії.
3. Запровадження християнства в Польщі.
4. Особливості навернення в християнську віру полабських та поморських слов'ян.
5. Основні етапи процесу християнізації в Угорщині.

Тема 9. Прийняття християнства в Східній та Південно-Східній Європі (2 год.)

1. Запровадження християнства в Болгарії та боротьба за автокефалію.
2. Поширення християнства в словенських землях.
3. Основні етапи процесу християнізації сербів і хорватів.
4. Утворення та діяльність патаренської церкви в Боснії.
5. Християнізація Київської Русі.

ПИТАННЯ НА ЗАЛІК

1. Світові релігії та їх місце в історії людства.
2. Релігійна ситуація в сучасному світі.
3. Християнство як світова релігія. Загальна характеристика.
4. Становлення та розвиток головних напрямів християнства.
5. Православ'я.
6. Католицизм.
7. Протестантизм.
8. Історія християнства в працях вітчизняних та зарубіжних науковців.
9. Характеристика джерел з історії християнської церкви та християнізації Європи.
10. Біблія – Святе Письмо християнства: історія створення та структура.
11. Місце Старого Заповіту в християнському каноні.
12. Новозаповітна література.
13. Історичні передумови виникнення та витоки християнства.
14. Раннє християнство (I – III ст.).
15. Ставлення державної влади до перших християн. Гоніння за віру.
16. Перетворення християнства в державну релігію. Міланський та Фессалонікський едикти.
17. Трансформація церковно-релігійної структури. Пентархія.
18. Створення християнської церковної ієрархії та догматики.
19. Вселенські собори та розвиток християнського віровчення. Христологічна та тринітарна проблеми.
20. Визначення основних форм християнського культу та богослужіння.
21. Християнська моральна доктрина та її вплив на суспільство.
22. Поширення християнства та організація церковного життя в Західній Європі.
23. Падіння Західної Римської імперії. Утворення варварських королівств та королівських церков.
24. Християнізація у Франкському королівстві. Утворення Папської держави.

25. Християнська церква у Візантії та її особливості.
26. Витоки, чинники та наслідки Великого Церковного Розколу (1054 р.).
27. Специфіка Католицької та Православної церков (догматичні, культові, організаційні відмінності).
28. Ключіньська реформа. Григорій УІІ.
29. Хрестові походи.
30. Християнська церква і суспільство в добу Середньовіччя. Церковно-державні відносини.
31. Становлення та розвиток християнського чернецтва.
32. Середньовічні ересі та їх характер.
33. Передумови, характер та основні етапи процесу християнізації в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі.
34. Загальні закономірності та регіональні особливості християнізації країн Центрально-Східної Європи.
35. Життя і діяльність слов'янських проповідників Кирила та Мефодія.
36. Кирило-мефодіївська традиція.
37. Розповсюдження християнства серед слов'ян у Візантії.
38. Введення християнства в Болгарії та боротьба за незалежну церкву.
39. Християнська місія на Балканах.
40. Прийняття християнства в Карантанському та Блатенському князівствах.
41. Поширення християнства в Сербських та Хорватських землях.
42. Християнська церква в Боснії.
43. Запровадження християнства у Великій Моравії.
44. Християнізація Чехії.
45. Прийняття християнства в Польщі.
46. Навернення в християнство полабських та поморських слов'ян.
47. Християнізація угорців.
48. Поширення християнства в Київській Русі.
49. Християнізація та культурний розвиток європейських народів.
50. Значення та наслідки християнізації Європи.

ГЛОСАРІЙ

Автокефалія (грец. – «самоочолювання», від «сам» + «голова») – самоуправління, адміністративна незалежність православних церков

Агіографія (грец. – «святий» + «пишу») – вид церковної літератури, життєописання (житія) святих.

Агіологія (грец. – «святий» + «слово», «вчення», «міркування») – один з розділів богослов'я, який вивчає житія святих.

Аграфи (грец. – «незаписані», «усні») – слова та висловлювання, які приписуються Ісусу Христу, але не увійшли до канонічних Євангелій. В науковій літературі називаються *логіями*.

Анафема (грец. – «прокляття») – церковне прокляття, відлучення від церкви, яке вважалося вищою карою.

Апокрифи (грец. – «таємний», «секретний») – твори релігійного змісту, не визнані церквою священними. Існують старозаповітні та новозаповітні.

Апостол (грец. – «посланник», «учень», «послідовник», «учитель») – один з 12 учнів Христа, направлених ним проповідувати Євангеліє. У переносному значенні – носій і проповідник нового.

Беатифікація (лат. – «щасливий», «благоденний») – зарахування померлого до лику блаженних в католицькій церкві. Є необхідним етапом для початку процесу канонізації.

Біблія (грец. – «книги») – священна книга християнства та іудаїзму. Інші назви Б. – «Писання», «Письмо», «Святе Письмо». Походить від назви сирійського міста Гевал (грецька назва Біблос), де виробляли папірус. Створювалася протягом I тис. до н.е. та I-II ст. н.е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів, які вважалися богонатхненними. Поділяється на дві чільні частини – Старий Заповіт і Новий Заповіт. Погляди на біблійний канон – склад і кількість книг, що визнані священними, – в різних напрямках християнства неоднакові. Наразі протестантські видання Б. налічують 66 книг, католицькі – 72, православні – 77. Причому з приводу 27 книг Нового Заповіту суперечок не існує. Основні розбіжності стосуються старозаповітної частини.

Булла (лат. – «кулька») – найважливіший папський документ, що вміщує звернення, постанову або розпорядження Папи Римського латинською мовою. Називається по першим словам тексту. Зкріплюється круглою металевою печаткою – буллою (звідси назва).

Ватикан, або Святійший Престол – держава-місто на теренах Риму, назва якої походить від назви пагорбу Монте-Ватикано. Абсолютна теократична монархія, офіційна резиденція пап з 1870 р., площею 44 га, кількістю підданих – близько 1 тис. чол. Глава – Папа Римський, який має необмежені права монарха. В. є спадкоємцем Папської області, що існувала з 756 р до 1870 р. Як незалежна держава в сучасних кордонах В. утворений в 1929 р. згідно Латеранським угодам між папою Пієм XI та Муссоліні.

Вселенські собори – зібрання вищого духовенства, представників усіх помісних церков для вирішення найважливіших догматичних та канонічних питань. Тут розроблялася система віровчення та культу, оцінювалися різні богословські концепції, визначалися засоби боротьби з ересями. Проходили під патронатом римських, а згодом візантійських імператорів. В історії християнства найважливішу роль відіграли сім Вселенських соборів, які відбулися протягом IV-УІІІ ст. (325-787).

Вульгата (лат. – «звичайна», «загальновідома», «загальнодоступна») – переклад Біблії на латинську мову, виконаний Ієронімом Блаженним у 382-405 рр., причому Старий Заповіт опрацьовувався на основі єврейського тексту, а Новий Заповіт – за грецькими манускриптами. У VIII ст. В. була критично переглянута Алкуїном. У 1546 р. Тридентський собор оголосив В. аутентичним текстом Б. У 1589-1592 р. при Папах Сиксті V та Клименті VIII було створено остаточний варіант В., прийнятий Католицькою Церквою в якості офіційного тексту Б.

Учитель Церкви – почесне звання, яке з 1298 р. надається Католицькою Церквою заслуженим богословам. Найголовнішим вважається Фома Аквінський. Їх чисельність становить 36 чоловік, в тому числі 4 жінки.

Герменевтика (грец. – «те, що пояснює, розтлумачує») – вчення про засоби тлумачення текстів, первинний смисл котрих незрозумілий через їх давність або багатозначність. Г. виникла в елліністичну добу у зв'язку з дослідженням класичних текстів та отримала найбільший розвиток як методологічний прийом в межах екзегетики при тлумаченні текстів Біблії.

Деномінація (лат. – «перейменування», «наділення спеціальним ім'ям») – тип релігійної організації в християнстві.

Диптих (грец. – «подвійний», «складений удвоє») – список православних церков та єпископів за авторитетом честі. Автокефальні церкви співвідносяться одна з одною в певному порядку, що виявляється, зокрема, у взаємному молитовному згадуванні під час богослужінь. Список імен, що поминалися під час літургії в древній церкві.

Диякон (грец. – «служитель», «прислужник») – помічник священника при відправі церковної служби.

Догматика (грец. – «вчення», «думка») – основні формули віровчення, істинність яких вважається безперечною.

Євангелія (грец. – «благовістя», «добра вістка») – книги ранніх християн, що розповідають про вчення Ісуса Христа та окремі епізоди його життя. До Нового Заповіту увійшли Є. від Матвія, Марка, Луки та Іоанна.

Євхаристія (грец. – «вдячність», «подяка») – одне з таїнств християнської церкви, яке полягає в тому, що віруючі вживають в їжу хліб та вино, в яких втілені тіло і кров Христа. Здійснюється на згадку про Таємну Вечерю.

Екзегетика (грец. – «тлумачу», «розтлумачую») – богословська дисципліна, що займається тлумаченням релігійних текстів, перш за все текстів Біблії.

Екскомунікація (лат. – «відлучення») – відлучення від церкви, тобто виключення з общини віруючих, заборона будь-якого контакту з церквою. Накладалася також менш тяжка форма Е., що позбавляла тільки права на причастя. Позбавлення молитовного спілкування. Форма церковного покарання.

Екуменізм (грец. – «всесвіт», «населений світ») – рух за об'єднання християнських конфесій, який наразі координується Всесвітньою радою церков.

Есхатологія (грец. – «вчення про кінець у світі та просторі, кінцеву мету») – релігійне вчення про кінець світу, сенс та завершення земної історії, кінцеві долі людства в цілому та окремої людини зокрема.

Єресь (грец. – «особливе віровчення») – релігійне вчення, що заперечує догмати та організаційні форми церкви. В часи Середньовіччя – релігійні течії, опозиційні або ворожі християнській церкві. У переносному значенні – відступ від загальноприйнятих канонів і догм.

Заповіт, завіт (церковнослов. – «союз», «угода») – угода, укладена з Богом.

Інвеститура (лат. – «убираю») – середньовічна церемонія затвердження духовної особи на посаді й в сані єпископа або аббата.

Індульгенція (лат. – «милість») – папська грамота, свідоцтво про відпущення уже здійснених чи майбутніх гріхів, яка видавалася за гроші або за певні заслуги перед католицькою церквою.

Інквізиція (лат. – «розшук») – трибунал католицької церкви, створений в XIII ст. для боротьби з єрессю.

Інтердикт (лат. – «заборона») – повна або часткова (без відлучення від церкви) тимчасова заборона здійснювати богослужіння та відправляти релігійні обряди, що накладалася Папою Римським або єпископами як на окремих осіб, так і на цілу територію (місто, країну). Широко використовувалася для боротьби з єресями.

Канонізація (грец. – «підпорядковує правилу») – офіційне визнання й проголошення посмертно християнською церквою певної особи святою із причисленням її до лику святих.

Капітул (лат. – «глава») – в католицьких церквах рада при єпископі, яка складається з осіб духовного звання, котрі беруть участь в управлінні єпархією; колегіальне керівництво чернечими орденами; приміщення для зібрання духовних осіб з метою проведення нарад та відправлення релігійних обрядів.

Кардинал (лат. – «головна обставина», «стрижень», «осердя») – другий після Папи Римського титул в ієрархії католицької церкви.

Катехізіс (грец. – «наставлення», «повчання») – книга, яка містить коротке викладення основних істин християнської віри й моралі в простій, ясній, зрозумілій формі, зазвичай у формі питань та відповідей, та призначена для початкової релігійної освіти віруючих. Складається, як правило, з трьох частин: перша, присвячена істинам про Бога, Ісуса Христа, друга – моральним повчанням, третя – засобам отримання Благодаті (іноді – літургія, церковні обряди, свята).

Катехумен (оглашений) – кандидат у члени церкви у християнстві.

Клір (грец. – «жереб») – духовенство, тобто сукупність усіх церковно- та священнослужителів.

Конфесія, або віросповідання (лат. – «визнання») – напрямок в межах певної релігії, об'єднання віруючих, послідовників цього напрямку.

Культ (лат. – «почитання») – сукупність визначених церковними канонами та традицією ритуалів й обрядів, що дають, з точки зору віруючих, можливість безпосереднього спілкування з Богом та святими.

Літургія (грец. – «богослужіння»), обідня – головне християнське богослужіння, на якому здійснюється таїнство причастя, або євхаристії.

Неофіт (грец. – «новонавернений») – людина, яка щойно прийшла в християнську общину. У широкому сенсі – людина, яка вперше зустрічається з якимось новим для себе суспільним явищем.

Орден (лат. – «ряд», «порядок») – в католицькій церкві об'єднання ченців, які живуть за певними правилами та пов'язані особливою присягою.

Отці Церкви («Святі Отці») – традиційна назва діячів християнської церкви II-VIII ст., духовно-релігійних лідерів, мислителів, які створили її догматику та організацію: Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Ієронім Стридонський, Григорій I Великий (в католицизмі); Афанасій Александрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст (в православ'ї). Вивченням їх спадку займається патристика.

Папа Римський (лат. – «римський понтифік») – глава католицької церкви, монарх і суверен Святого Престола, держави-міста Ватикан.

Патристика (лат. – «батько») – сукупність теологічних, філософських та політико-соціологічних доктрин християнських мислителів II-УІІІ ст.

Патріарх (грец. – «праотець», «родоначальник») – вищий духовний сан у православ'ї, титул глави автокефальної помісної православної церкви.

Патрологія (грец. – «отець» + «слово») – вчення про Отців Церкви.

Пентархія (грец. – «старшинство п'ятьох») – церковно-релігійна ситуація, яка склалася в середині V ст. в Римській імперії та означала співіснування п'яти найбільших церковних об'єднань – патріархатів (Римського – західний; Александрійського, Антіохійського, Єрусалимського, Константинопольського – східні).

Релігія (лат. – «зв'язувати», «з'єднувати») – певна система поглядів, зумовлених вірою у надприродне, що включає в себе зведення моральних норм та типів поведінки, обрядів, культових дій та об'єднання людей в організації (церкви, релігійні спільноти).

Реформація (лат. – «перетворення», «виправлення») – процес релігійно-церковних, політичних, соціокультурних перетворень, що охопив Європу в XVI – першій половині XVII ст. Він сприяв суттєвому перегляду ролі католицької церкви та привів до виникнення протестантизму. «Протестація двадцяти імперських чинів», подана прибічниками М.Лютера на сеймі м.Шпейєрі у 1529 р., дала назву всім християнським течіям, породженим Р. – «протестанти».

Сакральний (лат. та англ. – «священне», «присвячене Богу») – обрядовий, ритуальний, священний, той, що його дуже цінують, оберігають.

Септуагінта (лат. – «Переклад Семидесяти Старців», або LXX – «сімдесят») – збірник перекладів Старого Заповіту на давньогрецьку мову, здійснених у III – I ст. до н.е. в Александрії (Єгипті). Назва фіксується вже в працях Августина Аврелія, який коротко переказав одну з версій її створення.

Символ віри (грец. – «зібрання», «знак») – короткий звід головних догматів, які становлять основу віровчення будь-яких релігійних течій або

церков, та повинні прийматися на віру, без доказів. Загальнохристиянський (Нікео-Царградський) С.в. складається з 12 частин, або «членів», прийнятих на двох перших Вселенських соборах (325-381).

Симонія (грец. – «продаж благодаті Святого Духа») – практика купівлі та продажу церковних посад, духовного сана, церковних таїнств, священних реліквій тощо. Слово пішло від імені волхва Симона, який просив, за біблійною легендою, апостолів продати йому право творити чудеса.

Симфонія (грец. – «співзвуччя», «злагодженисть») – православний принцип взаємовідносин між церквою та суспільством, що базується на гармонії та синергії. Автором концепції вважають імператора Юстиніана I, який першим сформулював її в 6-й Новелі для патріарха Єпіфанія (535).

Схизма (грец. – «розщеплення», «розкол») – церковний розкол в результаті суперечок між угрупованнями всередині церкви. С. 1054 р. призвела до поділу християнства на католицизм та православ'я. В Західній Європі «Великою С.» називається період 1378-1417 рр., коли загострення конфлікту Папства з низкою країн (Францією, Німеччиною, Англією) призвело до одночасних виборів двох, а інколи й трьох Пап.

Схоластика (лат. – «школа») – середньовічна філософія в Європі, яка намагалася дати теоретичне обґрунтування релігійному світогляду. Основна ідея – «раціональне» обґрунтування релігійних догм шляхом застосування логічних методів доказів, тобто формальної логіки.

Таїнства (лат. – «присяга», «обов'язок», грец. – «тайна») – обрядові дії, через які, за вченням церкви, віруючому передається невидима Божя Благодать. У католиків і православних існує 7 таїнств (хрещення, миропомазання, євхаристія (причастя), сповідь, священство, шлюб, елеєосвячення).

Теологія (грец. – «вчення про Бога», «богослов'я») – наукова та навчальна дисципліна, яка виникла в Середні віки, що тлумачить релігійні догми, встановлює характерні відмінності християнської релігії, навчає проголошувати проповіді тощо.

Томос (грец. – «шматок», «різати», «ділити») – спеціальна грамота глави православної церкви, що стосується важливих питань церковного устрою, зокрема, надання автономії в управлінні або автокефалії.

Харизма (грец. – «милість», «благодать», «Божественний дар») – наділення особистості властивостями, що викликають високу повагу до неї та безумовну віру в її можливості; надприродний дар Святого Духа.

Хіліазм (грец. – «тисяча», лат. – «мілленаризм») – релігійно-містичне вчення про тисячолітнє Царство Боже на землі, котре повинно наступити перед «кінцем світу». Характерне для раннього християнства, східної патристики, багатьох єретичних течій, селянсько-плебейського напрямку в гусизмі.

Хіротонія, або Рукопокладення, Священство (грец. – «рука»+«покладаю») – християнський обряд, під час якого відбувається таїнство поставлення в священнослужителі (диякон, пресвітер, єпископ).

Філіокве (лат. – «й від сина») – сформульований вперше на Толедському соборі у 589 р. Західною (Римською) церквою додаток до християнського Символу віри (догмат Трійці), сутність якого полягала у твердженні, що Святий Дух сходить від Бога-отця та Бога-Сина. Це стало одним з приводів до Схизми 1054 р., оскільки не було визнано Греко-Візантійською церквою.

Церква (грец. – «Божий дім») – християнська культова споруда, що має вівтар та приміщення для богослужіння; специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації із складною централізованою та ієрархізованою системою взаємин між священнослужителями та мирянами, що здійснює функції розробки, передачі та збереження релігійної інформації, організації та координації релігійної діяльності. За християнським віровченням – надзвичайна істота, «тіло Ісуса Христа», посередник між Богом та людиною.

Чернецтво, або монашество (грец. – «один», «одинокий», «самітник») – форма втілення аскетичного ідеалу та дуалістичного світосприйняття, що склалася в християнстві наприкінці III – на початку IV ст. в Єгипті та Сирії. Засновниками, за існуючою традицією, вважаються преподобні Павло Фівійський (228-341) та Антоній Великий (251-356).

ХРОНОЛОГІЯ

1521-397 рр. до н.е. – написання книг Старого Заповіту

57-96 рр. н.е. – написання книг Нового Заповіту

26-36 рр. – правління прокуратора Іудеї Понтія Пілата, за якого, згідно з традицією, був страчений Ісус Христос

45-58 рр. – місіонерські подорожі апостола Павла

49 р. – Апостольський собор у Єрусалимі

64 р. – відокремлення Римської церкви від місцевої синагоги

64-311 рр. – переслідування християн, гоніння за віру

66 р. – початок Іудейської війни

70 р. – зруйнування Єрусалимського храму римлянами

III ст. – виникнення християнського чернецтва (Єгипет)

III-VII ст. – «Велике переселення народів», навернення варварських племен, що вдерлися на терени Римської імперії, в аріанському та нікейському (ортодоксальному) варіанті

301 р. – прийняла християнства Великою Вірменією в якості державної релігії за часів правління царя Трдата III

305 р. – виникнення першої чернечої общини

311 р., 30 квітня – едикт імператора Галерія (Нікомедійський едикт), яким було припинено гоніння на християнську релігію та легалізовано її

313 р., 13 червня – Міланський (Медіоланський) едикт імператорів-співправителів Константина та Ліцинія, що оголошував повну релігійну свободу та рівноправність християнства

318 р. – створення першого монастирського уставу Пахомієм Великим

319 р. – прийняття християнства грузинським царем Міріаном III

324 р. – проголошення християнства державною релігією Грузії (Іверії)

325 р. – Перший Вселенський собор, м. Нікея

337 р. – прийняття хрещення імператором Константином I від аріанського єпископа Євсевія Нікомедійського

363 р. – затвердження Лаодикійським собором канонічного списку книг Нового Заповіту

380 р., 27 лютого – Фессалонікський едикт імператора Феодосія I «Про вселенську віру», що оголосив християнську релігію єдиною припустимою для підданих Римської імперії

381 р. – Другий Вселенський собор, м.Константинополь

382-405 рр. – здійснення латинського перекладу Біблії (Вульгата)

431 р. – Третій Вселенський собор, м.Ефес

451 р. – Четвертий Вселенський собор, м.Халкідон

496 р. – хрещення франкського короля Хлодвіга I в Реймсі єпископом Ремігієм

528-534 рр. – «Звід громадянського права», укладений в добу правління візантійського імператора Юстиніана I, де вперше була сформульована концепція «симфонії»

529 р. – заснування першого в Європі чернечого Ордену Св. Бенедикта (бенедиктинців)

553 р. – П'ятий Вселенський собор, м.Константинополь

589 р. – вперше в Західній церкві утвердження Filioque на Толедському соборі
друга третина VII – XII ст. – проникнення християнства в слов'янські землі

641 р. – «первинне» хрещення сербів і хорватів за часів правління імператора Іраклія I

680 р. – Шостий Вселенський собор, м.Константинополь

691-692 рр. – затвердження Трулльським собором остаточної редакції новозаповітного канону, прийняття важливих рішень щодо церковного самоврядування

VIII-IX ст. – християнська місія в Саксонії

730-843 рр. – іконоборський рух у Візантії

743 р. – християнізація карантанських князів Горазда і Хотиміра

751-843 рр. – уніфікація церковного життя у Франкській державі на основі римських звичаїв за часів правління династії Каролінгів

756 р. – утворення Папської держави

- 787 р.** – Сьомий Вселенський собор, м.Нікея
- IX-XIII ст.** – християнізація Скандинавії
- 811 р.** – розділення Карантанії між діоцезами Зальцбургу та Аквілеї
- 821 р.** – хрещення князя ободритів Славомира
- 822 р.** – прийняття християнства моравським князем Моймиром
- 828 р.** – освячення першої християнської церкви в Нітранському князівстві зальцбурзьким єпископом Адальрамом
- 831 р.** – хрещення мораван місіонерами з Пасау
- 836-837 рр.** – навернення блатенського князя Прибіни
- 845 р.** – прийняття християнства 14 чеськими князями у Східно-Франкському королівстві
- 860 (867) р.** – хрещення київських князів Аскольда і Діра
- 863-885 рр.** – церковно-просвітницька місія Кирила (Константина) та Мефодія у Великій Моравії
- 864-865 рр.** – християнізація болгар за хана (князя) Бориса I (в хрещенні – Михаїл)
- 869-870 рр.** – заснування Панноно-Моравського архієпископства
- 60-80-ті рр. IX ст.** – завершення формальної християнізації хорватів за князів Домагоя та Бранімира з династії Трпимировичів
- 870-874 рр.** – навернення в християнську віру представників сербської династії Властимировичів
- 882-884 (885) рр.** – хрещення першого чеського князя з династії Пржемысловичів Борживоя та його жінки Людмили архієпископом Мефодієм
- X-XII ст.** – навернення в християнство полабсько-прибалтійських слов'ян
- 910, 1120 рр.** – утворення Дубровницької єпархії та архієпархії
- 919, 927 рр.** – проголошення та визнання Болгарської патріархії
- 925, 928, 1060 рр.** – Сплітські собори, визначення статусу хорватської церкви, засудження «доктрини Мефодія»
- 955 (957) р.** – хрещення київської княгині Ольги
- 966 р.** – прийняття християнства польським князем з династії П'ястів Мешко I

968 р. – утворення Познанського місіонерського єпископства

968 р. – заснування Магдебурзького архієпископства

973 р. – утворення єпископства в Празі

974 р. – хрещення угорського князя Гези з династії Арпадів

988 р. – початок християнізації Київської Русі за князя Володимира Великого

988-1240 (1458-1596, 1620-1688) рр. – Київська митрополія

друга половина X ст. – виникнення богомільського руху в Болгарії

1000 р. – заснування Гнезненського (Польща) та Естергомського (Угорщина) архієпископств

1000 (1001) р. – дарування Папою Сільвестром II титулу апостолічного короля Іштвану (Стефану) I Святому

1014 р. – остаточне внесення Filioque до Символу віри Римської церкви

1019-1767 рр. – Охридська архієпископія (Македонія)

1054 р. – «Великий розкол» світового християнства на східну та західну гілки

1059 р. – Латеранський собор в Римі. Запровадження нового порядку обрання Папи Римського

X-XI ст. – Ключійський рух за реформу чернечого життя в Західній церкві, центром якого було Ключійське абатство у Верхній Бургундії

1073-1085 рр. – реформування Римської церкви за часів понтифікату Папи Григорія VII («Григоріанські реформи») та встановлення папської теократії

1075 р. – відновлення Гнезненського архієпископства

1077 р. – «Шлях до Каносси» імператора Генріха IV

1089 р. – заснування католицького єпископства в Дуклянському королівстві

1096-1272 рр. – хрестові походи західноєвропейського лицарства і цивільних осіб до країн Близького Сходу під гаслом боротьби за визволення Гробу Господнього та Святої Землі від «невірних»

1124-1125, 1128 рр. – християнські місії в Помор'ї

20-30-ті рр. XII ст. – християнізація Східного та Західного Помор'я польським князем Болеславом III Кривоустим

XII – XIV ст. – насадження християнства серед балтійських народів

XIII ст. – становлення патаренської церкви в Боснії («боснійська віра»)

1219 р. – здобуття автокефалії Сербською церквою

1231 р. – створення Папою Григорієм IX спеціального органу церковної юстиції для розслідування справ про ересі – інквізиції

1235 р. – відновлення статусу Тирновської патріархії

1252 р. – прийняття християнства литовським князем Міндовгом

1274 р. – Ліонська церковна унія між Західною та Східною церквами

1292-1686 рр. – Литовська митрополія

1302-1401 рр. – Галицька митрополія

1344 р. – заснування Празької архієпархії

1346-1463 (1557-1766) рр. – Печський патріархат (Сербія)

1378-1417 рр. – «Великий розкол» між римською та авіньонською кардинальськими партіями у Західній церкві

1386 р. – хрещення литовського князя Ягайла за католицьким обрядом в Соборі Св. Станіслава і Вацлава в Кракові

1400-1471 рр. – гуситський рух в Чехії. Чеська Реформація

1439 р. – укладення церковної унії на Ферраро-Флорентійському соборі

1448-1458 рр. – поділ давньої Київської митрополії на Київську та Московську

1448-1589 рр. – розрив церковних відносин між Москвою і Константинополем

1453 р. – загарбання Константинополя турками. Падіння Візантійської імперії

1517 р., жовтень – виступ Мартіна Лютера проти католицької церкви («95 тез»). Початок німецької Реформації

1525 р. – видано працю Ульріха Цвінглі «Про істинні й хибні релігії»

1529 р. – Шпейерська «Протестація двадцяти імперських чинів», що згуртувала прихильників Лютера (протестантів) на боротьбу за свої права

1534, 1540 рр. – заснування Ігнасіо Лойолою Ордену єзуїтів (Товариство Ісуса) та затвердження його Папою Римським Павлом III

1534, 1559 рр. – парламентські акти («Акт про супрематію»), що закріпили розрив Англіканської церкви з Католицькою в ході Реформації

1536 р. – видано трактат Жана Кальвіна «Інституція християнської віри»

1545-1563 pp. – Тридентський собор. Католицька реформа (Контрреформація)

1555 p. – Аугсбурзький мир між католиками і протестантами

50-60-ті pp. XVII ст. – реформа патріарха Никона та розкол Руської Православної Церкви (РПЦ)

1562-1598 pp. – релігійні, або гугенотські війни у Франції

1582 p., лютий – початок календарної реформи Папи Римського Григорія XIII («новий стиль»)

1589 p. – здобуття Московською митрополією статусу патріархату

1596 p. – Берестейська церковна унія

1640-1642 pp. – затвердження «Православного сповідання віри» («Великий катехизис» Петра Могили)

1648 p. – Вестфальський мир, який урівняв в правах католиків і протестантів

1686 p. – підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату

1721 p. – церковна реформа Петра I. Утвердження «Духовного регламенту» та початок «синодального» правління РПЦ

1773-1786 pp. – комплекс церковних реформ Марії Терезії та Йосипа II в імперії Габсбургів

1833-1850 pp. – здобуття Елладською церквою автокефалії

1865 p. – проголошення автокефалії Румунської церкви (визнана Константинополем у 1885 p.)

1870 p. – анексія Папської держави Королівством Італія

1872 p. – проголошення автокефалії Болгарської церкви (визнана Константинополем у 1945 p.)

1869-1870 pp. – I Ватиканський собор

1879 p. – здобуття Сербською церквою самостійності

1917 p. – відновлення автокефалії Грузинської церкви (визнана Москвою у 1943 p., Константинополем у 1990 p.)

1921 p. – утворення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ)

1921 p. – надання права автономії Польській Православній Церкві (визнана автокефальною Константинополем у 1924 p., Москвою у 1948 p.)

1922 р. – проголошення автокефалії Албанської Православної Церкви (визнана Константинополем у 1937 р.)

1929 р., 11 лютого – підписання Латеранських угод між Італією та Святим Престолом. Утворення держави-міста Ватикан

1929 р., 7 червня – прийняття Основного закону держави-міста Ватикан

1948 р. – виникнення Всесвітньої Ради Церков

1951 р. – надання Москвою автокефалії Чехословацькій Православній Церкві (визнано Константинополем у 1998 р.)

1962-1965 рр. – II Ватиканський собор. Початок «Аджорнаменто»

1965 р. – зняття анафем 1054 р. Спільна декларація

1975 р. – початок православно-католицького богословського «Діалогу Істини»

1987-1989 рр. – відновлення діяльності Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) в Україні (ліквідована у 1946 р.)

1991, 22 жовтня – обрання 232-го Архієпископа Константинополя – Нового Риму і Вселенського Патріарха, предстоятеля Константинопольської Церкви – Варфоломія I (Димитрійос Архондоніс)

1992 р., червень – створення Української Православної Церкви – Київського Патріархату (УПЦ – КП)

1996 р., грудень – створення Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій

2000 р., 26 листопада – Основний закон держави-міста Ватикан, оприлюднений Папою Римським Іоаном-Павлом II (набув чинності 22 лютого 2001 р.)

2013 р., 13 березня – обрання 266-го Папи Римського – Франциска (Хорхе Маріо Бергольйо) (Іоанн Павло II (1978-2005), Бенедикт XVI (2005-2013))

2016 р., 18-27 червня – Всеправославний Собор (Святий і Великий Собор Православної Церкви) на о.Крит (Греція)

2018, 19 квітня – Верховна Рада України проголосувала за звернення Президента України П.Порошенка до Вселенського Патріарха Варфоломія I щодо надання Українській Церкві Томосу про автокефалію

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ

- **Християнство** (грец. Христос – «помазаник», «месія») – авраїмічна світова релігія, заснована на житті та вченні Ісуса Христа (І.Х.), описані в Новому Заповіті. Її прибічники вірять, що Ісус з Назарету є месією, Сином Божим та Спасителем людства, не сумніваючись в історичності І.Х. Це – найпоширеніша і одна з найбільш розвинених релігійних систем сучасного світу, якої дотримуються майже 33% населення Землі, з них: 1/2 – католики, 37% – протестанти, 12% – православні. Чисельність християн у світі (2017) – майже 2,5 млрд (1910 р. – 600 млн). Християни продовжують залишатися домінуючою за чисельністю релігійною спільнотою у світі. Послідовників Христа можна зустріти в 238 країнах світу. Майже половина християн проживає в 10 країнах, 87% – у 157 переважно християнських державах. Християнство охоплює країни Європи (26% християн світу), Північно-Східної Євразії, Північної та Південної Америки, Австралії, Африки на південь від Сахари. Найбільша кількість християн наразі мешкає в Латинській Америці та Африці. Одна з сучасних тенденцій – скорочення християн в Європі (554 млн, 76% європейців) та стрімке збільшення в країнах Африки й Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

- **Основні періоди становлення християнської церкви та поширення християнства:** 1) **30 (34) – 313 рр.** – доба заснування та внутрішнього розвитку християнства у боротьбі з іудейським та грецьким світом, зовнішнього поширення Церкви Христової, від часів апостолату до торжества її над язичництвом при Константині I Великому; 2) **313 – 1054 рр.** – епоха перетворення християнства на державну релігію, Вселенських соборів, оформлення церковної ієрархії та догматики, запровадження християнства в Європі, розділення християнської церкви на католицизм та православ'я; 3) **1054 – 1517 рр.** – час від остаточного розділення церков до падіння Візантійської імперії на Сході (1453) та початку Реформації на Заході (1517); 4) **1517 р.** – від загальноєвропейського реформаційного процесу до Новітнього часу.

- **Новими у християнстві були:** 1) ідея гріховності людини, 2) ідея спасіння та спокути, 3) ідея боголюдини-спасителя Ісуса Христа.

- **«Батьком християнства»** вважають філософа-еллініста Філона Александрійського (Філона Іудейського) (бл. 25 до н.е. – бл. 50 н.е.), а **«батьком церковної історії»** Євсевія (Євсебія), єпископа Кесарії Палестинської (Євсебія Кесарійського) (бл. 260-339).

- **В ході свого історичного розвитку** християнство розпалося на 3 основні гілки (Великий Церковний Розкол (Схизма) 1054 р., Реформація XVI – середини XVII ст.). В кожній з них виділяються різні течії, напрями, групи.

- **Східний напрям** у християнстві поділяється на: **1)** Східні православні церкви (канонічне православ'я, візантійського обряду), серед яких 15 автокефальних помісних церков та 5 автономних; **2)** Давньосхідні православні церкви – 7 (Дохалкідонські церкви, в тому числі Вірменська апостольська церква, Коптська православна церква, Ефіопська православна церква, що не визнали рішень Халкідонського (451) та інших Вселенських соборів, проповідують міафізитство); **3)** Церкви та рухи, що не визнані світовим (канонічним) православ'ям (старообрядці, старостильні та реформовані церкви, невизнані автокефальні, реформовані церкви).

- **Західний напрям** – католицизм та протестантизм.

- **Католицизм** представлений трьома групами церков: **1)** Римська Католицька Церква (католики римського обряду, латинські); **2)** 13 уніатських церков (католики східного обряду); **3)** Старокатолицькі церкви, більшість яких утворилася після 1870 р., та консервативні католики.

- **Протестантизм** являє собою сукупність численних деномінацій, течій, рухів, пов'язаних походженням з Реформацією, які об'єднує спільний фундамент віри з узагальнюючою назвою «П'ять «тільки»»: **1)** Історичні протестанські церкви (англікани, лютерани, реформатори); **2)** Методисти та перфекціоністи; **3)** Євангельські християни – баптисти та п'ятидесятники; **4)** Об'єднані церкви; **5)** Незалежні африканські церкви; **6)** Інші деномінації (адвентисти, новоапостольська церква тощо).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Основні:

1. Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології / за ред. Г.С.Лозко. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 416 с.
2. Апокрифы древних христиан: исследование, тексты, комментарии / редкол. А.Ф. Окулов (пред.). – М.: Мысль, 1989. – 336 с.
3. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями / переклад Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Київська Патріархія Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
4. Введение в историю Церкви. Ч.1: Обзор источников по общей истории Церкви: учеб. пособие / под ред. В.В.Симонова. – М.: МГУ, 2012. – 752 с.
5. Введение в историю Церкви. Ч.2: Обзор историографии по общей истории Церкви: учеб. пособие / под ред. В.В.Симонова. – Спб.: Алетейя, 2015. – 728 с.
6. Всемирное писание. Сравнительная антология священных текстов / под общ. ред. П.С.Гуревича. – М.: Terra-Книжный Клуб, Республика, 2001. – 592 с.
7. Головащенко С.І. Історія християнства: курс лекцій / С.І.Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
8. Евсевий Памфил, епископ Кесарийский. Церковная история / Памфил Евсевий. – М.: Изд. Олега Абышко, 2013. – 544 с.
9. Иисус Христос в документах истории / сост. и ком. Б.Г.Деревенский.– Спб.: Алетейя, 2001. – 430 с.
10. История мировых религий. Буддизм. Христианство. Ислам. Иудаизм: хрестоматія / под ред. О.Голосова, Д.Болотина. – М.: Вече, 2014. – 768 с.
11. История средних веков: В 2 т. /под ред. С.П.Карпова. – М.: Изд-во МГУ, 2008. – Т.1-2.
12. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст): курс лекцій: навч. посібник /за ред. В.І.Ярового. – К.: Либідь, 2001, 2009. – 630 с.

13. Історія західноєвропейського Середньовіччя: хрестоматія: навч. посібник / упоряд. М.О.Рудь. – К.: Либідь, 2005. – 656 с.
14. Історія Центрально-Східної Європи: посібник / за ред.Л.Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 660 с.
15. Лозко Г. Боги і народи. Етносоціальний вимір. Курс релігієзнавства / Г.Лозко. – Тернопіль: Мандрівець, 2015. – 624 с.
16. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: підручник / В.І.Лубський В.І., М.В.Лубська. – К.: Центр навчальної літератури, 2017. – 776 с.
17. Мень А. История религии: учеб. пособие: в 2 кн. / А.Мень. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1997. – Кн.1. – 216 с.; Кн.2. – 224 с.
18. Общая история Церкви: учеб. пособие для вузов: в 2 т., 4 кн. / сост., отв. ред. В.В.Симонов. – М.: Наука, 2017.
19. Павлов С.В. Географія релігій: навч. посібник / С.В.Павлов, К.В.Мезенцев, О.О.Любіцева. – К.: АртЕк, 1999. – 504 с.
20. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник /упоряд. В.І.Яровий, С.М.Мотрук, В.П.Шумило та ін.; за ред. В.І.Ярового. – К.: Либідь, 2011. – 416 с.

Додаткові:

1. Армстронг К. История Бога / Карен Армстронг. – Новороссийск: Эталон, 2014. – 504 с.
2. Балл Х. Византийское христианство / Хуго Балл. – СПб.: Владимир Даль, 2008. – 384 с.
3. Беляев Л.А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение /Л.А.Беляев. – СПб.: Алетейя, 2000. – 574 с.
4. Бокмелдер И.Я. Всеобщая история христианской церкви / И.Я. Бокмелдер. – Черкассы: Маджуга, 2007. – 424 с.
5. Бокхам Р. Иисус глазами очевидцев. Первые дни христианства: живые голоса свидетелей / Ричард Бокхам. – М.: Эксмо, 2011. – 672 с.

6. Болотов В.В. Собрание церковно-исторических трудов. – Т.4. Лекции по истории древней Церкви. История Церкви в период Вселенских соборов. I. Церковь и государство. II. Церковный строй / В.В.Болотов. – М.: Мартис, 2002. – 422 с.
7. Браун Гарольд О. Ереси. Ереси и ортодоксия в истории церкви / Гарольд О. Браун. – СПб.: Мирт, 2015 – 560 с.
8. Бриллиантов А.И. Лекции по истории древней Церкви / А.И.Бриллиантов. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – 480 с.
9. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства / А.П.Власто. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
10. Гарнак А. Сущность христианства / Адольф фон Гарнак. – М.: Либроком, 2016. – 232 с.
11. Гілл Д. Історія Християнства / Джонатан Гілл. – К.: Темпора, 2010. – 560 с.
12. Гонсалес Х.Л. История христианства: в 2 т. / Хусто Л. Гонсалес. – М.: Библия для всех. – Т.1. От основания Церкви до эпохи Реформации. – 2002. – 400 с.; Т.2. От эпохи Реформации до нашего времени. – 2009. – 385 с.
13. Дмитриев А.С. Путеводитель по Библии. Анализ библейских сюжетов и героев / А.С.Дмитриев. – М.: Ленанд, 2016. – 304 с.
14. Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана) / А.Донини. – М.: ЛитМир, 1989. – 368 с.
15. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Мірча Еліаде. – К.: Дух і Літера, 2016. – 520 с.
16. Ісаченко І. Загальна Церковна історія. – Харків: Акта, 2006. – 602 с.
17. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С.Б.Сорочана, Л.В.Войтовича. – Львів: Апріорі, 2011. – 880 с.
18. Карташов А.В. Вселенские соборы / А.В.Карташов. – М.: Республика, 2008. – 640 с.
19. Католическая энциклопедия. – М.: Изд-во Францисканцев, 2002. – Т.1 (А-З). – 1906 с.

20. Коваль А.П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А.П.Коваль. – К.: Либідь, 2012. – 312 с.
21. Кондрашов А. Кто есть кто в Библии. 125 героев и мифов / А.Кондрашов. – М.: Рипол Классик, 2016. – 848 с.
22. Краткая история православной церкви в Западной Европе в XX веке / под ред. К.Шайо. – К.: Дух і Літера, 2015. – 256 с.
23. Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX вв. – СПб.: Алетейя, 2001. – 476 с.
24. Лиардон Р. Божьи генералы II. Пламенные реформаторы / Робертс Лиардон. К.: БРАЙТ СТАР ПАБЛИШИНГ, Кириченко, 2012. – 398 с.
25. Лінч Дж. Середньовічна церква / Джозеф Лінч. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
26. Ловмянский Г. Религия славян и ее упадок / Г.Ловмянский – СПб.: Академический Проект, 2003. – 512 с.
27. Лозинский С.Г. История папства / С.Г.Лозинский. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.
28. Лопухин А. Библейская история. Ветхий Завет и Новый завет / А.Лопухин. – М.: Эксмо, 2016. – 640 с.
29. Макграт А. Небезпечна ідея християнства. Протестантська революція. Історія від XVI до XXI століття / Алістер Макграт. – К.: Дух і Літера, 2017. – 664 с.
30. Неоспоримые свидетельства: исторические свидетельства, факты, документы христианства / сост. Д.Макдауэлл – М.: СП «Соваминко», 1992. – 320 с.
31. Очерки истории культуры славян / отв. ред. О.В.Белова. – М.: Индрик, 1996. – 463 с.
32. Популярная библейская энциклопедия / под ред. Т.Даули. – М.: Российское Библейское Общество, 2006. – 240 с.
33. Поснов М.Э. История Христианской Церкви: В 2 ч. – Ч. 1: От начала христианства до Константина Великого (I-III века); Ч. 2: До разделения церквей 1054 г. / М.Э.Поснов. – М.: РХГА, 2005. – 648 с.

34. Православная церковь в Восточной Европе. XX век / под ред. К.Шайо. – К.: Дух і Літера, 2010. – 440 с.
35. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / отв. ред. Г.Г.Литаврин. – М.: Наука, 1988. – 272 с.
36. Протеро С. Восемь религий, которые правят миром. Все об их соперничестве, сходстве и различиях /Стивен Протеро.– М.:Эксмо, 2017.– 400 с.
37. Райт Р. Эволюция Бога. Бог глазами Библии, Корана и науки / Роберт Райт. – М.: Эксмо, 2016. – 608 с.
38. Ревуненкова Н.В. Протестантизм. – СПб.: Алетейя, 2007. – 224 с.
39. Робертсон Р. Восточные христианские Церкви: церковно-исторический справочник / Рональд Робертсон. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1999. – 191 с.
40. Сандерленд Дж. Т. Библия. Ее происхождение, развитие и отличительные свойства / Джабез Томас Сандерленд. – М.: Ленанд, 2015. – 240 с.
41. Санніков С.В. Популярна історія християнства. Двадцять століть у дорозі / С.В.Санніков. – К.: Самміт-книга, 2012. – 480 с.
42. Свенцицкая И.С. Судьбы апостолов. Мифы и реальность / И.С.Свенцицкая. – М.: Вече, 2012. – 336 с.
43. Смирнов Е.И. История Христианской Церкви / Е.И.Смирнов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2007. – 768 с.
44. Соколов В. Занимательная история Древней Церкви. На пути к расколу / В.Соколов. – М.: Ломоносов, 2016. – 304 с.
45. Степовик Д. Іконологія й іконографія. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 310 с.
46. Тальберг Н.Д. История Христианской Церкви / Н.Д.Тальберг. – К.: Изд. им. святителя Льва, папы Римского, 2004. – 950 с.
47. Токарев С. Ранние формы религии и их развитие / С. Токарев. – М.: Ленанд, 2016. – 400 с.
48. Фаррар Ф. В. Первые дни христианства: в 2 т. / Фредерик Вильям Фаррар. – СПб.: Надежда спасения, 2005. – 600 с.

49. Флоря Б.Н. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье. – М.: ЦНЦ «ПЭ», 2007. – 436 с.
50. Фокс Д. Книга мучеников или история гонения христиан с I по XX век / Джон Фокс. – К.: Книгоноша, 2012. – 352 с.
51. Халл Д. Христианские основы. Подробное изучение христианских доктрин / Джон Халл. – Одесса: Христианское просвещение, 2016. – 96 с.
52. Хванг Т. Походження релігій / Томас Хванг. – К.: Книгоноша, 2017. – 208 с.
53. Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия / отв. ред Б.Н.Флоря. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 480 с.
54. Христианство. Культура, история, вера / сост. М.Молюков. – М.: Белый город, 2013. – 144 с.
55. Христианство: словарь / под общ. ред. Л.Н.Митрохина и др.– М.: Республика, 1994.– 559 с.
56. Усков Н.Ф. Христианство и монашество в Западной Европе раннего Средневековья. Германские земли II/III – середины XI вв. – СПб.: Алетейя, 2001. – 506 с.
57. Успенский Ф.И. История Византийской империи /Ф.И.Успенский. – М: АСТ «Астрель», 2011. – 640 с.
58. Хьютон С.М. Обзор истории церкви / С.М.Хьютон. – Одесса: Христианское просвещение, 2009. – 285 с.
59. Цыпин В. Эпоха гонений. Очерки из истории Древней Церкви / В.Цыпин. – М.: Сретенский монастырь, 2016. – 304 с.
60. Шафф Ф. История Христианской Церкви: в 8 т. / Филипп Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2007– 2012. – Т.1-8.
61. Эванс К. Иисус против священников. Как возникла церковь и кем были первые христиане / Крейг Эванс. – М.: Эксмо. 2016. – 320 с.
62. Энциклопедия основ православной веры / под ред. Ю.С.Романия. – Николаев: Літопис, 2009. – 616 с.
63. Эрман Б. Как Иисус стал богом / Барт Эрман. – М.: Эксмо, 2016. – 576 с.